

संत वेणाबाई

अनुराधा फाटक

श्रीसमर्थांनी आपल्या संप्रदायात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान दिले. त्यात वेणाबाईचा नंबर वरचा लागतो. त्यांचे सांप्रदायिक कार्यही विशेष उल्लेखनीय आहे. कोल्हापूरच्या गोपजीपंत व राधिकाबाई या देशपांडे कुटुंबियांच्या पोटी जन्माला आलेल्या वेणाबाईचा जन्म शके १५४९-५० च्या सुमाराचा असावा. वेणाच्या आधी जन्मलेली त्यांची दोन-तीन अपत्ये अल्पायुषी ठरली होती. त्यावेळी वेणावर त्यांचा अधिक जीव होता. तरीही वेणावर संस्कार करण्यात ते कमी पडले नाहीत. रामभक्ती पारायण अशा गोपजीपंतानी वेणाला लिहायला वाचायला शिकवले. मुलगी म्हणून त्यांनी तिच्याकडे दुर्लक्ष केले नाही.

लहानपणापासूनच वेणाबाईची वृत्ती शांत होती. इतर समवयस्क मुलींच्यात मिसळणे, त्यांच्याबरोबर चूलबोळकी मांडून बाहुलाबाहुलीसारखे खेळ खेळणे याची त्यांना आवड नव्हती. रामकथा ऐकणे हाच त्यांचा बालपणीचा छंद होता. वयाच्या दहाव्या वर्षी त्यांचा विवाह झाला. मिरज हे त्यांचा सासर. आपल्या लाघवी स्वभावामुळे त्या सासू सासऱ्यांच्या लाडक्या होत्या. मातृत्वाच्या सुखस्वप्नावर हिंदोळतच त्यांनी एका मुलीला जन्म दिला. पण त्याचवेळी त्यांच्यावर वैधव्याची कुन्हाड कोसळली.... बालपणापासून परमार्थाची ओढ असलेल्या वेणाबाईंनी रामनामाने आपली अंतःशुद्धी साधण्याचे ठरविले. त्यांच्यातल्या असामान्य समजूतदारपणामुळे त्या सर्व आघात सहन करू शकल्या. नंतरच्या काळात त्यांचे शिष्यत्व स्वीकारणारा काशीराज हा त्यांच्या मुलीचाच मुलगा होय. आपली तीर्थयात्रा संपवून हिंडत हिंडत श्री समर्थ मिरजेला आले असता वेणाबाईंना त्यांचे दर्शन झाले.

रामनामेवीण मज कंठवेना ।
कोणी वंदिती कोणी निंदिती ।
वास मी त्यांची पाहीना ।
हृदयी भरले सद्गुरुचरण ।
प्राणांतीही विसंबेना ।

अशी अवस्था झालेल्या वेणाबाईंनी 'अखंड सहवास होऊन सद्गुरु चरण सेवा नित्य घडावी' अशी स्वतःची उत्कट इच्छा समर्थास निवेदन केली. पण समर्थांनी सांगितले, 'अद्यापि अवकाश आहे. भागवत वाचन आहे तेच तूर्त मनःपूर्वक चालू द्या.' त्यानंतर समर्थ परिभ्रमणार्थ निघून गेले. माहेर पारमार्थिक वातावरण असल्याने वेणाबाईंच्या जप वाचनास अडचण आली नाही. मात्र त्यांच्या परमार्थाचे वाढणारे वेड पाहून होणारी जननिंदा हा वेणाच्या सासू सासऱ्यांच्या चिंतेचा विषय बनला. वेणाबाईंना विष देण्याची योजना आखली गेली. परंतु त्याचवेळी,

सदा चक्रवाकासि मार्तंड जैसा ।
उडी घालितो संकटी स्वामी तैसा ॥

या आपल्या वचनास अनुसरून समर्थ तेथे प्रकट झाले. त्यांच्या कृपाकटाक्षाने विषप्रयोग झाला नाही. शके १५६६ मध्ये वेणाबाईंनी समर्थाचा अनुग्रह घेतला आणि इतर शिष्यांबरोबर सद्गुरु सेवेस जाण्याचा वेणाबाईंचा मार्ग मोकळा झाला. समर्थ सेवेची अनेक कामे निरनिराळ्या शिष्याकडे वाटून दिलेली असत. त्यात समर्थांच्या उपाहाराची तजवीज ठेवण्याचे काम वेणाबाईंकडे होते. समर्थांबरोबर वेणाबाई चाफळच्या मठात आल्या. पहिल्या दिवसापासूनच

त्या मठात रमल्या. चाफळच्याच झाल्या. आता आपल्याला समर्थाचा सहवास घडणार... आपले पारमार्थिक जीवन परिपक्व होणार.... या कल्पनेत त्या असतानाच समर्थ सिंधनवाडीच्या रामघळीत निघून गेले. समर्थाचे वास्तव्य कायमचे चाफळला नसते. अधून मधून ते येतात हे त्यांना समजले. पण त्या नाराज झाल्या नाही. समर्थाच्या सेवेची उणीव रामरायाची सेवा करून भरून काढायची असे वेणाबाईंनी ठरविले. वेणाबाई मठात आल्यापासून मंदिराची स्वच्छता वाढल्याचे समर्थाच्याही लक्षात आले होते. ते तसे आपला शिष्य कल्याणाला बोलून दाखवीत. मग कल्याण त्यांना कौतुकाने सांगे, 'ही सारी रामरायाची कृपा' असे म्हणत वेणाबाई जपाची माळ हाती घेत. त्यांच्या मिटल्या डोळ्यासमोर बंधाविमोचन राम स्थिरावे.

समर्थाच्या कीर्तनश्रवणाने व त्यांनी दिलेल्या मंत्राच्या नामसाधनेने वेणाबाईंचा प्रगतीपथ वेगवान होत होता. त्यांची आंतरिक प्रगती त्यांनाही जाणवत होती. त्यांची वैचारिक वृत्ती बदलत चालली. मेधा शक्ती जागृत होऊन हळुवार अंतःकरणात काव्य फुलू लागले. या अलौकीक स्त्रीला कीर्तनाचा अधिकार द्यावा असे समर्थांना वाटले. चाफळच्या मठात त्यांनी उत्सवात वेणाबाईंना कीर्तन करण्यास सांगितले. वेणाबाईंच्या वक्तृत्वाने, बुद्धिचातुर्याने श्रोते अक्षरशः गुदमरून गेले. एक स्त्री म्हणून वेणाबाईंच्या कीर्तनाला विरोध करणारे त्यांच्या पाया पडले. त्या दिवसापासून वेणाबाईंना कीर्तनाचा अधिकार मिळाला. समर्थांच्या वेळोवेळी होणाऱ्या उपदेशाने त्यांच्या मनातला द्वैतभाव संपून गेला. आपले मन परिवर्तन करणाऱ्या समर्थाचा सहवास सतत लाभावा असे त्यांना वाटे. तशी त्यांनी श्री समर्थांना प्रार्थना केली की,

‘मजला अखंड पाहिजेती श्रीपाद अर्चने ’

तेव्हा समर्थांनी सांगितले, ‘तू व तुझे सांप्रदायिक सारेजण रामकथा वर्णन करीत आहात. यात सगळे अर्चन घडले. तेव्हा रामकथा श्रवण कीर्तनाकडे लक्ष द्या.’ त्यावर वेणाबाईंनी विचारले, ‘आपल्या आज्ञेनुसार आपल्या अनुपस्थितीत श्री. रघुनाथजीस हितगुज सांगितले असता मनोरथ पूर्ण होतात, साक्षात्कार होतात. तद्वत ग्रंथराज दासबोधाच्या उपासनेने होईल का?’ समर्थ म्हणाले, ‘यासी अनुमान कोई’ श्री ग्रंथराज दासबोध सामर्थ्य सिद्धचि आहे. अनुग्रह घेतल्यापासून वेणाबाईंचे दासबोध वाचन चालू होतेच. समर्थांच्या सांगण्यामुळे तर दासबोध त्यांना अधिकच जवळचा वाटू लागला. समर्थ म्हणजे दासबोध आणि दासबोध म्हणजे समर्थ अशी त्यांची श्रद्धा होती. अशा वेणाबाई आपल्या शांत, निगर्वी, आर्जवी, प्रेमळ, ममताळू वृत्तीने स्त्री शिष्यांत समर्थांच्या लाडक्या होत्या. वेणाबाईंसाठी काहीतरी करावे असे त्यांना सतत वाटत असे. चाफळच्या मठात वेणाबाईंच्या स्वतंत्र बुद्धिमत्तेची वाढ होणार नाही याची जाणीव असलेल्या समर्थांनी वेणाबाईंची मिरजेच्या मठाच्या ‘मठपती’ म्हणून नेमणूक केली. वेणाबाईंच्या कीर्तीचा वेलू गगनावेरी जावा अशी समर्थांची इच्छा होती.

वेणाबाईंची काव्यवेल बहरली. ती मिरजेच्या मठातच. ‘सीता स्वयंवर’ आणि ‘सुंदर कांडापर्यंतचे रामायण’ ही रामचरित्रावरची त्यांची काव्यरचना ! रामचरित्रात मन गुंसलेल्या वेणाबाईंनी साध्या, सोप्या कवितेत आपली रामभक्ती प्रकट केली. या ग्रंथाच्या ‘वेणीकवन’ या भागात सत्य स्फुट प्रकरणे, दोन आरत्या व जवळ जवळ सत्तर कविता आहेत. बहुतेक काव्य रामचरित्राचेच आहे. समर्थांच्या सवेतून आणि मठाच्या कारभारातून जो रिकामा वेळ मिळेल, त्यावेळी रामाचे गुण गुण-गुणण्यातून वेणाबाईंना ही पदे सुचली असावीत. आपल्या कीर्तनात त्या त्या पदांचा उपयोग करीत.

मठपती झाल्यावर वेणाबाईंनी मुलांसाठी संस्कार केंद्र सुरु केले. त्यात वेणाबाईंचा नातू काशीराज हाही होता. रोज सायंकाळी त्या मुलांकडून संतवाङ्मयातील निवडक अभंग, पदे स्तोत्रे पाठ करून घेत. पसायदानाने कार्यक्रम संपत असे दर रामनवमीस त्या चाफळला जात. त्यांनी हळू हळू काशीराजाला मठाचे कामकाज शिकविले. त्यानंतर त्यांचा जीव मिरजेत रमेना.

‘सांगता न ये मज । एक माझे निजगुज ।’

अशी अवस्था झालेल्या वेणाबाईंच्या मनीची इच्छा श्री समर्थानी ओळखली होती. एक दिवस ते म्हणाले, ‘वेणा, कसला विचार चाललाय?’ ‘स्वामी मला माझ्या माहेरी पाठवा.’ सगुणाची उपासक वेणा निर्गुणात प्रवेश करू इच्छित होती. ‘माझिया माहेराच्या वाटे डोळे लागले रामभेट....’ अशी तिची अवस्था झाली होती. ‘वेणा प्रवृत्ती हे तुझे सासर होते. आता तुझे माहेर निवृत्ती.... निवृत्तीचा पैलतीर ओलांडल्यावर तुझी इच्छा पूर्ण होणार... वेणा, जाणारा परत येत नाही. तो तिथंच रमतो... पण वेणा, तू वैकुंठाला जाण्यापूर्वी तुझ्या हातचे भोजन करावे असे आम्हाला वाटते....’ वेणाने स्वतःच्या हाताने स्वयंपाक केला. समर्थाना नेऊन दिला. ‘वेणा आमचा भोजनाचा जसा हट्ट पुरविलास, तसा आणखी एक हट्ट आहे.’ ‘कोणता स्वामी?’ जाता जाता आपण समर्थाना तृप्त करून निघालो या समाधानात वेणाबाईंन विचारलं. ‘वेणा, तू मिरजेच्या मठात बरंच लेखन केलंस. तुझं सीता स्वयंवर लोकांना फार आवडलं. पण आम्हाला तू ते कधीच वाचून दाखविल नाहीस. आज तू कीर्तन कर. कीर्तनातून आम्हाला ते सांग....’ ‘स्वामी... आपली इच्छा मी पूर्ण करीन.’

सज्जनगडावरच्या भव्य प्रांगणात सर्व भक्तगण एकत्र आले. शिवथर घळीतील समर्थानी मेखला म्हणून धारण केलं लुगडं वेणाबाईंन जपून ठेवलं होतं. त्या नेसल्या. हातात झांज घेऊन त्यांनी अभंग सुरु केला. ‘बंध विमोचन राम। माझा वेध विमोचन राम’ वेणाचं कीर्तन ऐकण्यात समर्थसह सर्वजण तल्लीन झाले होते. वेणाचं सीता स्वयंवर ऐकत होते. श्रीरामाने पण जिंकला... सीतेने रामाला वरमाला घातली... कीर्तनात रंगलेल्या वेणाबाईंच्या चेहऱ्यावरचे वाढते तेज समर्थ न्याहाळत होते. ‘किती समर्थपणे वेणा कीर्तन करत होती.’ कीर्तन संपले. आरती होताच वेणाबाईं समर्थाजवळ आल्या. ‘स्वामी माझी पाठवणी करा.’ म्हणत त्यांनी समर्थाच्या पायावर डोकं टेकवलं. ‘वेणा, आता पुन्हा येणे...?’ समर्थाचे डोळे जळभाराने जडावले. खाली वाकून त्यांनी वेणाबाईंचा श्रीरामचरणी विलीन झालेला देह आपल्या हाताने उचलला.

*